Кузьмук О.С.
Кандидат історичних наук
Молодший науковий співробітник
Національний Києво-Печерський історико-культурного заповідник

СІЧОВИЙ ПОБУТ ПРАВОСЛАВНИХ МОНАХІВ У XVIII ст.

Козаки-запорожці мали славу поборників православ'я та щедрих жертводавців. Подавання милостині було реалізацією прагнення вірних до спасіння власної душі. А збирання милостині було одним з послухів, яке несли ченці будь-якого українського монастиря XVII–XVIII ст. Збори існували різні: "кружечний" збір в самому монастирі під час свят та церковних відправ, персональні вклади на монастир тощо. Віруючі робили внески на монастир при записі до синодиків. Поширеним було виїзне "іспрошеніє" милостині монахами на території Московського царства, Гетьманщини, Слобожанщини та Запорозьких Вольностей. Проте різні непевності і війни XVII – початку XVIII ст., "анафема" після підтримки січовиками гетьмана Івана Мазепи і перехід Коша під татарську протекцією не сприяли приїзду українського духовенства на Січ. Можливість їздити на Запоріжжя у монахів з'явилася лише після повернення запорожців під скіпетр російських імператорів у 1734–1735 рр. І хоча маємо приклад збору подаянь у Січі ще у першій чверті XVII ст., довершеного вигляду, цей вид послуху (збір милостині саме на території Війська Низового) став постійним у час існування Нової Січі (1734–1775).

Збір великої милостині на Січі міг поліпшити матеріальне становище монастиря і сприяти подальшій успішній кар'єрі вдалого монаха-прохача. В даній розвідці спробуємо реконструювати побут православних монахів на Січі. Основними джерелами стали спогади полтавського монаха Луки Яценка-Зеленського [1] та листування софійського ієромонаха Рафаїла Кремянського [2, 23-49].

Документи. На Запоріжжя зазвичай вирушало кілька монахів (2-5 осіб), які повинні були мати при собі низку документів. В перші деся-

тиліття XVIII ст. в Російській державі відбувається становлення паспортної системи, основною метою якої був контроль за рухом населення. Для здійснення поліцейського контролю за населенням, боротьби з жебраками, бродячими ченцями та священиками було прийнято ряд законодавчих актів. Аби бродячі монахи та священики не знижували престижу Церкви, у Духовному регламенті були обумовлені жорсткі правила відлучки священників з храмів, а монахів з монастирів. Влада прагнула взяти під контроль прибутки монастирів, тому в першій третині XVIII ст. склався набір офіційних документів, які необхідно було мати монаху-прохачу для збору милостині: митрополича грамота з дозволом на збір подаяння, зашнурована книга для запису внесків, паспорт. Для отримання дозволу на збирання милостині настоятель монастиря повинен був скласти "прошеніє" на ім'я митрополита, в якому зазвичай говорилося про бідність монастиря, його потреба в грошах. Як правило, готівка була потрібна на ремонт церков, або відновлення обителі після пожежі.

Митрополит здебільшого відповідав згодою; в кафедральній канцелярії видавалася благословенна грамота, в якій вказувалася причина відсилки ченців на Січ (наприклад, ремонт і "оскудєніє"), імена збирачів-прохачів та строк збору милостині (від кількох місяців до двох років). Грамота підшивалася до прошнурованої книги, де робилися записи імен жертводавців та суми пожертв. Після повернення з Січі в монастир, до митрополичої канцелярії мали подати звіт про кількість зібраних грошей разом з благословенною грамотою. Прошнуровану книгу залишали в монастирі для поминання імен жертводавців під час служби. Отже, книги записів милостині виконували роль своєрідних поменників. Для забезпечення сприятливіших умов життя на Запоріжжі, монахи намагалися добитися від Київського митрополита дозволу на богослужіння в землях Війська.

Окрім благословенної грамоти і книги, ченці мали при собі паспорт (пашпорт) і листи до кошової старшини. В цьому документі вказувалося ім'я, причина подорожі і населений пункт, до якого вирушає подорожній. Інколи у паспорті писався спосіб пересування мандрівника – пішки чи на возі. Людина без паспорта вважалася втікачем.

Дорога. Найбільш поширеним засобом пересування був одно- чи парокінний віз, хоча київські монахи могли вирушати на Січ човном вниз по Дніпру. Паспорти перевірялися на численних прикордонних заставах, митницях і форпостах, про що робилися відповідні помітки. Так, наприклад, у паспорті мілетійського єпископа Анатолія (Мелеса), який мандрував Дніпром з Києва до Запорізької Січі навесні 1759 р., є записи про те, що він з двома служителями був пропущений через Се-

керянську (28 березня), Кременчуцьку (4 квітня) і Переволочанську (12 квітня) прикордонні митниці [3, 5].

Ченці могли їхати на Січ самостійно, або в складі купецької чи чумацької валки. Дорога займала два-три тижні: софійські ченці, вирушивши з Трипілля 21 травня 1763 р., їхали "польскою стороною" і прибули на Січ 2 червня ввечері [2, 27]. При собі прохачі зазвичай мали гроші на дорогу, які видавалися в монастирі під розписку. В дорозі монахи купували їжу, фураж для коней тощо. Виїжджали на Січ, як правило (але не обов'язково) навесні (щоб потрапити до Великодня), або восени (до свята Покрови). Зимою, на Різдво, на Січі збиралися монахи-прохачі, які залишилися на Запоріжжі зимувати.

Ченцям закордонних монастирів доводилося йти на порушення російських законів, аби потрапити на Січ. Так, ігумен закордонного Лебединського монастиря у жовтні 1765 р. писав: "...В Сечь проезд безпрепятственний чрез Новосербию мирським, а монахам а не попам зарубіжним не дозволяется. Я своїх монахов в Сечь з книгою послал Ханщиною фу на фу, хочай мало далее" [4, 16].

Пересуванню духовенства на Січ заважали війни та постійні епідемії чуми. Під час російсько-турецьких воєн 1734–1739, 1768–1774 рр. щодо пересування духовенства, особливо закордонного, діяли обмеження (ченці вважалися найбільш вірогідними шпигунами).

На Січі. Нова (Підпільненська) Січ була не тільки столицею Запорізьких Вольностей, але і центром транзитної торгівлі, місцем збору купців, рибалок, гайдамаків та іншого непевного люду. На в'їзді до Січі сиділа велика кількість жебраків: "они все, до одного урода, сиділи в градских воротах с молчанием, о ожидании от доброхотных дателей милостыни". "Дивні" порядки, підсилені різними чутками, викликали у приїжджих подив. Монах Яценко-Зеленський згадував, що через слова різних "лжесвидетелей" боявся їхати у "царство мнимих разбойников", також його дивувала традиція двічі на рік переобирати собі старшину [1, 1, 4, 11]. За його ж словами, Кіш розміщувався "на низком, невеселом и весма не здоровом месте". Ось як описував життя на Січі кошовий отаман Григорій Федоров у 1758 р.: "по недостатку тамо в нынешния времена против прежних воды, за умалением оной в речке, состоящей при оном месте, и за неимением при том нимало источников криничных, зачем де принуждено войско довольствоваться водою, в ямах бываемою, неподвижною, зацвелою и измешаною с нужным всем, отчего приключаются болезненныя заразы и смерти безвременно" [5, 160]. Сучасник Яценко-Зеленський згадував нездоровий січовий клімат: літом – духоту і безліч різних мух і комах, восени – сирість і туман з боліт, які оточували Січ. Софійський ієромонах Рафаїл Кре-

мянський писав: “нечистость воздуха, за стіснением поселенія и жилцов мало разствует своим зловонием от отходних мест, яких там не водится” [2, 28].

Приїжджаючи на Січ, монахи-прохачі йшли на уклін до кошового, щоб отримати дозвіл на збір милостині. Ченці показували свої документи, листи, вручали кошовому подарунок (якщо такий був). Потім ченцям потрібно було шукати житло. Зазвичай ченці “прибивалися” до якогось куреня. Приїжджі могли також найняти окрему хату або оселитися у знайомих. Власний двір був лише у Межигірського монастиря, де мешкав начальник січових церков з помічниками.

Продукти харчування і дрова монахам-прохачам доводилося купувати на базарі, або, якщо вдавалося, випрошувати у січових мешканців. Влітку були проблеми із водою, яка цвіла і її потрібно було кип’ятити. Ціни були високими, хліба не вистачало: “ныне де в хлебе тамо за недородом прошлаго лета и особливо за непривозом не малая трудность. Войско же Запорожское Низовое с давних лет и ныне хлеба не пашет, да в тамошних де степях весьма малой ему и род бывает”, – писав у лютому 1755 р. кошовий отаман Григорій Федоров, прохаючи скасувати мито на провіз товарів на Січ у Генеральну військову канцелярію [5, 145].

Приїжджих монахів не часто годували безоплатно, і Яценко-Зеленський згадував “холодноголодная наша жизнь на Сечи”. Їжа була невибаглива, сучасники згадують тетерю, соломаху, рибу, хліб. Іноді для “лакомства” могли собі дозволити фіги, сливи, горіхи, лимони [1, 68-72]. Харчуватися монахи могли і при куренях, але за це потрібно було робити внесок у курінну скарбничку. За обідом випивали по кухлю браги. Бували випадки, коли монахи пиячили нарівні з простими січовиками. Краще з продуктами було у межигірських монахів, які привозили збіжжя зі свого монастиря, мали протекцію січової старшини, правили в січовій церкві і отримували від Війська додаткове жалування.

Погану воду і харчування доповнювала можливість заразитися бубонною чумою, яка за словами Яценка-Зеленського вирувала на Запоріжжі чотири рази на рік: зимою, весною, літом і восени (він сам ледве не помер на Січі). Бувало, побачивши умови проживання, так і не дочекавшись милостині, прохачі самі тікали з Коша збирати подаяння у більш безпечних місцях.

Монахи відзначали схильність січовиків до пияцтва: “Козатство всіо веселе, чтодня пють да гуляют” (Рафаїл Кремянський); “Я во всей запорозкой жизни не нашел болше одного порока, чрезвычайного п’янства, а наипаче бываемого в своем совершенстви зимою, когда

обикновенно больше, нежели летом съезжаются и зовсего почти Запорожья знатные козаки на богомолье и гулянье, а не знатные почти и ни когда невыезжают из Сичи, где находят каждого дня довольно хлеба, рибы и третого – вина" (Яценко-Зеленський). Прохачі відзначали й те, що звикнувши до натовпу ченців, які постійно канючать гроші, запорожці не були занадто щедрими на подаяння, безоплатні харчі, брагу і дрова. Яценко-Зеленський відмічає, що запорожці до того ж "шалуны", "весельчаки", "сумозброды", котрі полюбляють позбиткуватися над духовенством: "На безлюдне и поп человек".

Збір милостині. На Запоріжжя за збором милостині приїжджали ченці з монастирів Гетьманщини, Правобережної України, Слобожанщини, Молдавії та Греції, Росії. Через Січ проходили ченці, які тікали з Молдавії в Російську імперію, і ті, що вирушили з Наддніпрянщини в Молдавію, Ханщину та Туреччину. Саме проти таких "мандрівних, бродячих" ченців та священиків були спрямовані деякі положення Духовного регламенту, численні заборонні накази російських імператорів, Св. Синоду, київського генерал-губернатора та січової старшини.

У своїх свідченнях сучасники згадують про велику кількість прохачів на Січі і складність "жебрання" милостині: "да Войска мало ещё доброхотно подателного зостали: все те по зимовниках да по шляхах з добичу (за добычей – *авт.*) розіихалось. Достали толко всіого на розвід рублів з вісім" [2, 27, 30, 32-33], – писав у червні софієць Рафаїл. Згодом він же скаржився, що "не дуже гаразд водится из добичу", "на добич очень у нас теперь некорисно: войско то поскупело, то поубожало", "так тепер трудно стало, что и на харч копейку трудно выпросить; а и прошаков як Бог зродив зо всего света: о Покрове думали, что ось, може, в Сечи достанут!" Рафаїл також згадує про нечесних конкурентів, які приїжджають з кількома книгами і збирають на один монастир, місцевих мешканців, котрі не хочуть подавати милостиню і говорять, що занадто багато розвелося різних прохачів.

Межигірці – начальники січових церков, всіляко намагалися завадити своїм "конкурентам" збирати милостиню, наприклад поширювали про них різні чутки, або могли просто прогнати. Так, напередодні свята Покрови у 1766 р. (певно, що очікувався наплив запорожців на Січ, з яких можна зібрати милостиню) межигірський економ Самуїл та начальник січових церков з дозволу кошового судді, позабиравши зашнуровані книги, повиганяли з Січі усіх "чужих" ченців [6, 585-586]. У 1768 р. кошовий отаман Петро Калнишевський вимагав від київського митрополита не видавати грамот на збір милостині, оскільки Військо несе значні збитки. Митрополит погодився, але клопотався про залишення на Січі софійських монахів.

Після відвідин Січі, прохачі здійснювали поїздки по зимівниках та місцях риболовецьких угідь, збираючи гроші, подарунки, а також намагаючись обійти конкурентів. Найзаселенішими були Самарська і Кодацька паланки. Паланкова старшина мала слідкувати, щоб ченці не залишалися в землях Війська і не збирали грошей більше встановленого в митрополичій грамоті строку. Були випадки, коли різного штибу авантюристи збирали милостиню або з саморобною книгою, чужою (взятою у когось на відкуп на певний строк), або не робили записів про пожертви [7, 315]. Такого роду прохачів намагалися виганяли за межі Війська.

Кількість зібраної милостині могла бути різною, але зазвичай вона складалася з грошей (кілька десятків-сотень рублів), худоби та речей. Подавачами виступали старшина, козаки та посполиті, які мешкали на території Війська Низового, а також приходські священики та люди, які приїжджали на Запоріжжя для промислів. Суми подавань були різними, але в основному складали 1, 5 і 10 коп.

Полтавські монахи у 1750 р. привезли до свого монастиря "450 рублей денег, нажебранных же по болшей части у голых козаков" [1, 66]. Милостиня заносилася до прошнурованої книги. Нам відома єдина прошнурована "Книга пріемная отъ доброхотнихъ дателей в Сѣчи Запорожской милостинногТ подаянія", яка належить Київському Кирилівському монастиреві [8]. На початку вклеєний оригінал митрополичої благословенної грамоти, в кінці книги є переписана копія. В книзі 45 прошнурованих аркушів (оригінал грамоти не був прошнурований). Аркуші книги розграфлені на кілька колонок: в першій записували дату (число і місяць пожертви, в другій імена жертводавців, в третю і четверту вносилися суми грошей (рублі та копійки). З лютого 1768 р. по 26 липня 1769 р. кирилівські ієромонахи Ісайа, Сосіпатр та ієродиякон Касіан зібрали 202 руб. 66 коп.

Софійський Рафаїл Кремянський з помічниками за два роки на Січі (1763–1765) зібрав для свого монастиря щедру милостиню: 1275 руб. 73 коп., 14 червінців, 7 волів, 22 коня, 9 пудів воску, 5 четвериків солі, 5 ок ладану і пасок [9, 8].

Київського Миколо-Пустинського монастиря ієромонах Гедеон з лютого 1764 р. по лютий 1766 р. зібрав 268 руб. 19 коп. [10, 20]

З жовтня 1764 р. по грудень 1765 р. Києво-Подільського Грецького Єкатерининського монастиря ієромонах Іаков зібрав на Січі 162 руб. 15 коп. [11]

Додому. По завершенню терміну збору милостині ченці вирушали у зворотну дорогу. Проминувши форпости і карантини, вони приїздили в Київ, звітували перед монастирським начальством, здавали гроші та

майно до скарбниці. Вдала поїздка на Запоріжжя могла означати підвищення, призначення до виконання більш престижних послухів. Так, софійського ієромонаха Рафаїла Кремянського, після поїздки на Січ у 1763–1765 рр., було призначено монастирським ключником, а його помічник монах Гервасій був висвячений у ієромонахи [9, 8].

Поїздка на Січ у XVIII ст. була пов'язана з ризиком (відірваність від заселених місцевостей, загроза заразитися бубонною чумою або ще чимось). Цей вид заробітку не був новим для українського монашества – з кінця XVI ст. київські ченці активно окуповували московський двір, отримуючи милостиню від царів. Слід наголосити, що подавання **щедрої** (і не дуже щедрої) милостині було ментальною настановою **усього православного населення України** XVII–XVIII ст. Непомірна щедрість саме козацтва, запорізького зокрема, по відношенню до православної Церкви є міфологемою, сформованою в добу романтизму української літератури та історіографії протягом XIX ст.

Примітки

1. *Эварницкий Д.И.* Две поездки в Запорожскую Сечь Яценко-Зеленского, монаха Полтавского монастыря, в 1750–1751 г. – Екатеринослав, 1915.

2. *Левицкий О.* Переписка з Запорожьем (1763–1765) // ЧИОНЛ. – 1904/05. – Кн. 18. – Вып. 3. – Отд. 3. – С. 23-49.

3. ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 5.

4. *Левицький О.* Листи Ігумена Лебединського монастиря Філофея Контаровського (1765–1767) // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. – К., 1912. – Кн. IX.

5. *Короленко П.П.* Материалы по истории войска Запорожскаго, извлеченные из дел Харьковского Историческаго Архива // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1897. – Т. 9.

6. *Кузьмук О.С.* Начальники січових церков (До історії церковного устрою Нової Січі) // Український археографічний щорічник. Нова серія / Ред. кол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, О. Маврін та ін. – К.;Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9.

7. ІР НБУВ. – Спр. 444/605с. – Арк. 315.

8. ЦДІАК України. – Ф. 888. – Оп. 1. – Спр. 14.

9. ІР НБУВ. – Ф. 232. – Спр. 412. – Арк. 8.

10. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 159. – Спр. 31. – Арк. 20.

11. Там само. – Оп. 157. – Спр. 80. – Арк. 1, 4, 6.